

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Komt een complot bij de dokter... Medische complottheorieën door de jaren heen

Buuren, Jelle van

Citation

Buuren, J. van. (2022). Komt een complot bij de dokter...: Medische complottheorieën door de jaren heen. *Leidschrift*, 37(juni: Fake News en desinformatie. Van de Oudheid tot het heden), 65-80. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448702>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448702>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Komt een complot bij de dokter... Medische complottheorieën door de jaren heen

Jelle van Buuren

De coronapandemie heeft een keur aan complottheorieën het licht doen zien. Zo zou het Covid-19 virus een verzinsel zijn van de overheid om de schadelijke effecten op de gezondheid van het hypersnelle 5G-communicatienetwerk te maskeren. Bill Gates, de oprichter van *Microsoft*, zou het virus hebben gemaakt om zo geld te kunnen verdienen aan een vaccin. In het vaccin zou bovendien een chip verstopt zitten die hersenspoeling mogelijk maakt. Weer andere theorieën stellen dat het virus een biologisch wapen is dat in een militair laboratorium is gefabriceerd.

Pandemieën en complottheorieën lijken onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Deels gaat het hierbij om een gevreesd verlies aan controle. Een virus is onzichtbaar en oncontroleerbaar; het slaat de illusie weg dat mensen de wereld kunnen begrijpen en controleren. Een wereld geregeerd door een kwaadaardige vijand van epische proporties is aantrekkelijker dan een wereld geregeerd door oncontroleerbare natuurlijke krachten. Een aanwijsbare vijand, hoe omnipotent ook, biedt bovendien hoop op verandering: als de schuldigen verslagen zijn, verdwijnt ook de pandemie.¹

Meer in het algemeen lijkt alles wat met bedreigingen voor de gezondheid te maken heeft zich goed te lenen voor het idee dat er een complot achter schuil gaat. Bijna de helft van de Amerikaanse bevolking gelooft in minstens één medische complottheorie, zo wees onderzoek uit.² Zo zou er een natuurlijk medicijn tegen kanker bestaan, maar dit doelbewust geheimgehouden worden door de farmaceutische industrie. De farmaceutische industrie zou ook de gevaren van vaccins en mobiele telefoons verzwijgen. Andere medische complottheorieën gaan over de gevaren van fluoride in het drinkwater, genetisch gemodificeerd voedsel of de rol van de CIA in het verspreiden van hiv onder Afro-Amerikanen.

Medische complottheorieën zijn ook niet nieuw. In de Middeleeuwen werden Joden er bijvoorbeeld van beschuldigd waterbronnen te vergifigen

¹ M. Costantini, 'Pandemics, Power, and Conspiracy Theories', *Critical Quarterly* 62.4 (2020) 24-31.

² J.E. Oliver and T. Wood, 'Medical conspiracy theories and health behaviors in the United States', *JAMA Internal Medicine* 174.5 (2014) 817-818.

als verklaring voor pandemieën.³ Wat kan de geschiedenis ons leren over deze innige verwantschap tussen pandemieën en complottheorieën? En wat kan de geschiedenis ons leren over maatschappelijke onrust, protest, verzet en soms gewelddadigheden die rond pandemieën opgang doen, zoals we ook nu ervaren. Vallen hieruit ook lessen te trekken over de beste manier van omgang met niet alleen de pandemie zelf, maar vooral ook het wantrouwen tegen de overheden en medische autoriteiten dat wordt gearticuleerd in complottheorieën?

Ons uitgangspunt in dit artikel is dat complottheorieën rond pandemieën en het maatschappelijke verzet dat ze genereren altijd begrepen moeten worden in de specifieke culturele, sociale en politieke omstandigheden. Aan de hand van historische voorbeelden zullen we laten zien dat het in complottheorieën vervatte wantrouwen zowel valt te begrijpen uit bredere politieke, sociale, economische en culturele antagonismen, als uit concrete ervaringen met onethische en discriminatoire medische praktijken.

Medische experimenten

Medische complottheorieën zijn in wezen betekenisgevende, collectieve verhalen die breder levende culturele, sociale en politieke motieven en grieven articuleren.⁴ Medische complottheorieën moeten daarom in hun complexiteit worden begrepen in plaats van weggezet als irrationeel, het gevolg van onwetendheid of toegeschreven aan individuele predisposities. Vaak worden deze collectieve verhalen gegenereerd door ‘sociaaleconomische en symbolisch gemarginaliseerde groepen’ waarmee wordt geprobeerd het dominante biomedische discours in diskrediet te brengen of zich ertegen te verzetten.⁵

³ J-W van Prooijen and K.M. Douglas, ‘Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain’, *European Journal of Social Psychology* 48 (2018) 897-908.

⁴ J. Jaiswal, S.N. Singer, K. Siegel et al., ‘HIV-related ‘conspiracy beliefs’: lived experiences of racism and socio-economic exclusion among people living with HIV in New York City’, *Culture, Health and Sexuality* 21.4 (2020) 373-386; I. Gagliardone, S. Diepeveen, K. Findlay et al., ‘Demystifying the COVID-19 Infodemic: Conspiracies, Context, and the Agency of Users’, *Social Media + Society* (2021) 1-16.

⁵ Jaiswal, Singer, Siegel et al., ‘HIV-related conspiracy beliefs’, 3.

Een deel van de grieven komt voort uit historische ervaringen met onethische medische experimenten waarbij individuen uit gemarginaliseerde groepen, zoals prostituees of daklozen, buiten hun weten worden betrokken bij proeven om nieuwe medicijnen te testen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1900 in Duitsland, waarin prostituees werden gebruikt om een vaccin tegen syfilis te onderzoeken. Ook de talloze onethische medische proeven onder het naziregime, bijvoorbeeld op psychiatrische patiënten, staan in deze traditie.⁶ Na de Tweede Wereldoorlog leidde dat tot de zogeheten Neurenberg Code, de eerste internationale ethische code voor medische experimenten met mensen. De Neurenberg Code wordt momenteel veelvuldig aangehaald door coronademonstranten die de vaccins zien als een onethisch experiment waarvoor medici en politici zich voor een tribunaal zouden moeten verantwoorden. Het laat de kracht zien van de historische transmissie van ervaringen met onethische medische praktijken. De ervaring nestelt zich in het collectieve geheugen en representeert symbolisch de kwaadaardige praktijk van onethische experimenten, ook als burgers daar zelf geen directe ervaring mee hebben.

Ook in Ierland bleken tussen 1935 en 1973 vaccinatieproeven te zijn gehouden door bedrijven die inmiddels onderdeel zijn van de grote farmaceut GlaxoSmithKline (GSK), die niet voldeden aan de ethische standaarden en voorschriften. De proeven kwamen aan het licht bij het onderzoek naar wantoestanden in Ierse opvangtehuizen voor moeders en baby's.⁷ In tehuizen die door de kerken werden bestierd, overleden tussen 1922 en 1998 zeker negenduizend kinderen van ongetrouwde moeders. In de tehuizen zaten in totaal ongeveer 56.000 ongehuwde moeders en 57.000 kinderen. De overleden kinderen, onder wie pasgeboren baby's, werden anoniem in massagraven begraven.

Een ander berucht medisch experiment is de Amerikaanse Tuskegeestudie die liep tussen 1932 en 1972. Honderden arme Afro-Amerikanen kregen, zonder dat ze het wisten, geen behandeling tegen syfilis opdat artsen het natuurlijke verloop van de ziekte konden observeren. Pas toen de *Washington Post* in juli 1972 over het experiment berichtte werd het stopgezet.

⁶ F. López-Muñoz, C. Alamo and W.W. Shen, 'The Abuse of Psychiatry and (Psycho) Pharmacology in Nazi Regime and the Nuremberg Trials: Ethical Issues in Human Research', *Taiwanese Journal of Psychiatry* 29.4 (2015) 211-226.

⁷ Commission of Investigation into Mother and Baby Homes and certain related matters, *Final Report of the Commission of Investigation into Mother and Baby Homes* (Dublin 2021).

Het Tuskegee-experiment staat in het collectieve geheugen gegrift van de zwarte Amerikaanse bevolking en verklaart deels het wantrouwen tegen de (medische) autoriteiten en vaccinatieprogramma's. Tuskegee is een metafoor geworden voor biomedisch onderzoek dat mensenrechten schendt.⁸

Klinische proeven van twijfelachtige allooi behoren niet tot het verleden. Uit studies van Fischer⁹ en Bicudo¹⁰ blijkt dat er een internationale infrastructuur bestaat voor klinische proeven, meestal onder de auspiciën van private onderzoeksorganisaties die in een hevige onderlinge concurrentie zijn verwickeld. De farmaceutische industrie, een van de meest geglobaliseerde en winstgevende bedrijfstakken, kan niet zonder proefpersonen om nieuwe medicijnen op te testen. Die proefpersonen bleken vaak gemarginaliseerde individuen te zijn, zoals dakloze psychiatrische patiënten of ongedocumenteerde migranten, gerekruteerd in gaarkeuken of de daklozenopvang. Een internationale infrastructuur die zich vrijwel geheel aan het zicht onttrekt, en ethisch toezicht ontbeert.

Bevolkingspolitiek en genocide

Een terugkerend element in medische complottheorieën is de suggestie dat virussen en vaccins een middel zijn om bevolkingspolitiek te voeren. Ook hier spelen historische ervaringen een rol. De eugenetische beweging van de 20^e eeuw moedigde geboortebeperving aan bij arme en etnische groepen om reproductie door de 'ongeschikten' te voorkomen. Een deel van de Afro-Amerikaanse gemeenschap is ervan overtuigd dat hiv door de Amerikaanse overheid en geheime diensten is ontworpen om de zwarte bevolking te decimeren. De ironie wil dat dit deels terug te voeren is op een complottheorie die door de Sovjet-Unie in de jaren tachtig bewust werd gelanceerd. In 1986 verscheen een pamflet geschreven door de gepensioneerde Oost-Duitse biofysicus Professor Jakob Segal, getiteld '*AIDS - its nature and origin*'. In het pamflet werd gesteld dat hiv niet uit Afrika stamde, zoals op dat moment werd gedacht, maar gefabriceerd was in een biologisch

⁸ S.B. Thomas and J. W. Curran, 'Tuskegee: From Science to Conspiracy to Metaphor', *The American Journal of the Medical Sciences* 317.1 (1999) 1-4.

⁹ J.A. Fisher, *Medical Research for Hire: The Political Economy of Pharmaceutical Clinical Trials* (New Brunswick 2009).

¹⁰ E. Bicudo, *Pharmaceutical Research, Democracy and Conspiracy: International Clinical Trials in Local Medical Institutions* (Surrey 2014).

defensielaboratorium in de Verenigde Staten. Het virus zou ontworpen zijn als een biologisch wapen dat alleen de zwarte bevolking zou raken - niet alleen in de Verenigde Staten, maar ook in Afrika, met als strategisch doel het decimeren van de bevolking.¹¹

De complottheorie over hiv viel begrijpelijkerwijs op vruchtbare bodem; het bood als alternatief kennissysteem een verklaring voor de gemarginaliseerde positie van de zwarte bevolking en richtte de aandacht op institutioneel racisme. Bovendien experimenteerde het Amerikaanse leger in die jaren daadwerkelijk met biologische wapens, inclusief biologische wapens die alleen een bepaalde etniciteit zouden treffen. De complottheorieën kregen extra gewicht door de onthulling van het Cointelpro-programma van de FBI en CIA in de jaren zeventig. Duizenden 'subversieve elementen', vooral zwarte activisten, werden onderzocht en onder surveillance gesteld, anderen werden tot moord en geweld aangezet, zwarte organisaties geïnfiltrerd en families van activisten lastiggevallen.¹² In diezelfde jaren werd bekend dat de CIA in het *MK-Ultra project* met LSD experimenteerde. Het ging om een serie geheime medische experimenten op gemarginaliseerde, onwetende proefpersonen. De onderzoekers wilden achterhalen of het mogelijk was de geest van mensen dermate te beïnvloeden, dat ze tegen hun eigen wil in dingen zouden doen.¹³

Bovendien past het vermoeden van zwarte genocide in een lange geschiedenis waarin de Verenigde Staten de fertiliteit van zwarte vrouwen probeerde te controleren, van de praktijken van slaveneigenaren tot door de regering gefinancierde programma's voor gezinsplanning in de jaren zeventig. Zwarte vrouwen werden aangemoedigd en soms gedwongen zich te laten steriliseren. Verlening van sociale bijstand werd gekoppeld aan het verplichte gebruik van het voorbehoedsmiddel *Norplant*. 'Deze sociale en historische context verklaart waarom sommige Afro-Amerikanen zorgen hebben over

¹¹ J. van Buuren, 'Aids uit het CIA Laboratorium', *Historici* (2020) <https://www.historici.nl/aids-uit-het-cia-laboratorium/>.

¹² N. Nattrass, 'Understanding the origins and prevalence of AIDS conspiracy beliefs in the United States and South Africa', *Sociology of Health & Illness* 35.1 (2013) 113-129.

¹³ S. Kinzer, *Poisoner in Chief: Sidney Gottlieb and the CIA Search for Mind Control* (New York 2019).

voorbehoedsmiddelen en een negatieve houding hebben over de rol van de overheid in dergelijke programma's, beleid en praktijk.¹⁴

Roberts heeft erop gewezen dat met de geboortecontroleprogramma's ook een ideologie werd uitgedragen: zwarte moeders en hun kinderen vormen een risico en de maatschappelijke ongelijkheid is door zwarten zelf veroorzaakt en niet het gevolg van een onrechtvaardige maatschappelijke orde.¹⁵ 'Zwarte kinderen worden schuldig geboren. De bio-onderklasse vormt een bedreiging voor de samenleving - het zijn criminelen, verslaafden en bijstandsfraudeurs. Een lugubere mythe over de ongeschiktheid van zwarte vrouwen voor het moederschap, verknoopt met een wetenschappelijke traditie die probeert de biologische inferioriteit van zwarten aan te tonen, schildert zwarte zwangerschap af als een gevaarlijke activiteit.' Andrade¹⁶ stelt daarom dat medische complottheorieën doorgaans niet alleen over gezondheid gaan; ze liggen verankerd in een 'groter schema' zoals de Nieuwe Wereldorde en genocidale bevolkingspolitiek. Gemarginaliseerde of gestigmatiseerde groepen zullen sneller geloof hechten aan deze verhalen omdat ze 'de dagelijkse hitte van discriminatie' voelen.

Beschuldigingen van geheime genocidale doelen achter vaccinatieprogramma's zijn op tal van plekken in de wereld te vinden. Hoewel het genocide narratief vergelijkbaar is, bepaalt de lokale context de precieze invulling van complottheorieën. Verschillende complottheorieën krijgen binnen en tussen nationale contexten hun specifieke betekenis en worden strategisch ingezet om specifieke grieven en geschillen te articuleren. 'Complottheorieën nemen onvermijdelijk de kleuren en nuances aan van het politieke milieu waarbinnen ze zich doen gelden'.¹⁷

Zo werd in Papoea gedacht dat hiv onderdeel was van een geheim Indonesisch programma gericht op de uitroeiing van de oorspronkelijke bevolking in de provincie West-Papoea, die bijzonder rijk is aan grondstoffen.

¹⁴ S. Thorburn and L.M. Bogart, 'Conspiracy Beliefs About Birth Control: Barriers to Pregnancy Prevention Among African Americans of Reproductive Age', *Health Education & Behavior* 32.4 (2005) 474-487.

¹⁵ D. Roberts, *Killing the Black Body. Race, Reproduction, and the Meaning of Liberty* (New York 1997): 20-21.

¹⁶ G. Andrade, 'Medical conspiracy theories: cognitive science and implications for ethics', *Medicine, Health Care and Philosophy* 23 (2020) 505-518.

¹⁷ Gagliardone, Diepeveen, Findlay et al., 'Demystifying the COVID-19 Infodemic', 4.

Leslie Butt¹⁸ stelt dat deze theorieën over infecties en genocide expliciete politieke stellingen bevatten over de ongelijke en gepolariseerde machtsverhoudingen tussen de Papoeaas en de Indonesische staat die de provincie in 1963 annexeerde; stellingen die buiten de parameters vallen van wat doorgaans als politieke analyse wordt gezien, maar wel degelijk beredeneerde politieke analyses vormden. Volgens Elmslie en Webb-Gannon¹⁹ vindt er in Papoea ook daadwerkelijk een ‘*slow-motion genocide*’ plaats. De complottheorie werd aangevuld met bestaande culturele vooroordelen over prostituees, de ‘*lipstick girls*’ die door de Indonesische overheid naar West-Papoea zouden zijn gezonden om het virus te verspreiden.

Prostituees figureren vaak in complotverhalen en zijn een dankbare categorie van ‘de Ander’: de categorie van de gemarginaliseerde en gestigmatiseerde prostituee die een externe bedreiging vormt voor gemeenschappen. Politieke en sociale grieven over kolonisatie, uitbuiting, onderdrukking, en de grondstoffenroof door multinationals vermengen zich via culturele stereotypen over prostituees in een complottheorie over het hiv als variatie op genocidale politiek.

In Brazilië leidde de uitbraak van het zikavirus in 2015 tot een reeks complottheorieën waarin regionale ervaringen en grieven werden gereflecteerd. Complottheorieën richtten zich op chemische bedrijven, farmaceuten, de Rockefeller, Monsanto en de Bill Gates Foundation en bouwden voort op eerdere theorieën die tijdens de 2009 H1N1-griepvloed waren ontstaan. De complottheorieën vormden een aanklacht tegen de dominante rol van de agribusiness, leidend tot snelle uitbreiding van sojaproductie in landelijke gebieden en het toenemende gebruik van chemische stoffen, de opkomst van genetisch gemodificeerde organismen en de afbraak van traditionele landbouwmethoden. De Bill Gates Foundation en de Rockefeller Foundation werden gezien als buitenlandse agenten die met behulp van het wetenschappelijke establishment een eugenetische agenda uitrolden om de bevolking te controleren of te decimeren.

Ook het historische wantrouwen tegen de Verenigde Staten speelde een rol, gebaseerd op de lange geschiedenis van Amerikaanse interventies in de regio en de nauwe banden tussen de overheid en multinationals. Grote farmaceutische bedrijven en agrarische/landbouwbedrijven worden daarom

¹⁸ L. Butt, “‘Lipstick Girls’ and ‘Fallen Women’: AIDS and Conspiratorial Thinking in Papua, Indonesia”, *Cultural Anthropology* 20.3 (2005) 412-442.

¹⁹ J. Elmslie and C. Webb-Gannon, ‘A Slow-Motion Genocide: Indonesian Rule in West Papua’, *Griffith Journal of Law & Human Dignity* 1.2 (2013) 142-165.

beschouwd als instrumenten van Amerikaanse dominantie, evenals de globale wetenschappelijke en financiële architectuur. 'Deze historische en politieke realiteit creëert een atmosfeer van wantrouwen die complottheorieën bevordert.'²⁰

Opstand en verzet

Complottheorieën zijn zo gezien op te vatten als gecodeerde sociale kritieken op historische onrechtvaardigheden en ongelijkheid.²¹ In tijden van door pandemieën veroorzaakte maatschappelijke crises floreren onzekerheden en worden bestaande sociaal-politieke scheidslijnen tussen het establishment, instituties en delen van de bevolking verscherpt. Een pandemie is nooit alleen een gezondheidscrisis. Complottheorieën wijzen doorgaans zondebokken aan die verantwoordelijk worden gehouden voor de crisis: een vorm van 'Othering' waarmee de schuld in de schoenen wordt geschoven van een bedreigende 'Ander'. Dionne en Türkmen²² spreken daarom van 'Pandemic Othering'. Maar de beschuldigende vinger kan op diverse actoren worden gericht.

Vaak versterken pandemieën de marginalisering van groepen die toch al minder macht hebben en onderdrukt worden, zoals migranten, en versterken daarmee sociale stigma's, discriminatie, vijandigheid en soms geweld.²³ In het vroegmoderne Europa waren dat bedelaars, armen, prostituees, Joden en andere 'ongewensten'. Tijdens de pestepidemie die tussen 1347 en 1352 in Europa huishield, vonden pogroms plaats tegen de Joodse gemeenschap, die ervan werd beschuldigd de epidemie te hebben veroorzaakt door het vergifigen van waterbronnen. Geweldsexplosies tegen

²⁰ S. Smallman, 'Conspiracy Theories and the Zika Epidemic', *Journal of International and Global Studies* 9.2 (2018) 2-14.

²¹ S. Miller, 'Conspiracy theories: public arguments as coded social critiques: a rhetorical analysis of the TWA flight 800 conspiracy theories', *Argumentation and Advocacy* 39.1 (2002) 40-56.

²² K.Y. Dionne and F.F. Türkmen, 'The Politics of Pandemic Othering: Putting COVID-19 in Global and Historical Context', *International Organization* 74 (2020) E213-E230.

²³ M. Baradel and E. Costa, 'Discrimination, Othering, and the Political Instrumentalizing of Pandemic Disease', *Journal of Interdisciplinary History of Ideas* 18 (2020) 1-22.

Joden vonden vaak plaats tijdens pandemieën. Bart Wallet noemt de Jodenhaat die de kop opsteekt bij pandemieën ‘vintage antisemitisme’. In het ‘cultureel archief’²⁴ van mensen zijn de afgelopen eeuwen tal van antisemitische verhalen en symbolen geslopen die makkelijk geactiveerd kunnen worden. Eén van die verhalen koppelt Joden aan pandemieën, een repertoire dat vanaf de Middeleeuwen is ontwikkeld.²⁵

Aan het einde van de negentiende eeuw waren Chinese migranten in Noord-Amerika de medische zondebokken tijdens uitbraken van het pokkenvirus. Chinatown in San Francisco werd ‘een laboratorium van infecties’ genoemd en de Chinezen weggezet als een ‘liegend en verraderlijk volk zonder geweten.’²⁶ Terugkerend element in de bestrijding van de epidemieën is dat de zondebokken werden geïsoleerd, geïnterneerd of naar de randen van de maatschappij verbannen. Ook de coronacrisis leidde tot discriminatoire praktijken die bovenal de Chinese en Aziatische gemeenschappen trof. President Trump sprak lange tijd over het virus als het ‘Chinese virus’, het ‘Wuhan virus’ of ‘Kung Flu’. In de Verenigde Staten, maar ook in Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Japan, Singapore, Thailand en Vietnam vonden vele incidenten plaats gericht tegen de Chinese en Aziatische gemeenschap.

Maar het verzet kon zich ook richten tegen de elites, zoals de rellen die gedurende de cholera-crisis van 1831-1832 in Europa en de VS uitbraken.²⁷ De elites werden ervan beschuldigd de armen te willen opruimen om de bevolkingsdruk af te laten nemen. Dokters, apothekers, zusters en overheidsvertegenwoordigers werden gezien als de agenten van de geplande massamoord op de arme klasse. Het waren de armen en gemarginaliseerde groepen die de instituties van de staat en de elites aanvielen en hen beschuldigde van de moedwillige vergiftiging van de armen.

Cohn laat zien dat de protesten vaak ingebed waren in de sociaaleconomische crisis die pandemieën begeleidde. Quarantainemaatregelen, of het verbod bepaalde producten nog te verbouwen of te verhandelen, raakten juist de armere bevolking hard en verdiepte de recessie. Het conflict verhardde zich door repressie van de

²⁴ De term ‘cultureel archief’ werd geïntroduceerd door Edward Said in zijn boek *Culture and Imperialism* uit 1993.

²⁵ G. Dekkers, ‘Na een epidemie volgt Jodenhaat’, *Historisch Nieuwsblad* Nr. 7(2020).

²⁶ Dionne and Türkmen, ‘The Politics of Pandemic Othering’, E215.

²⁷ S.K. Cohn, ‘Cholera revolts: a class struggle we may not like’, *Social History* 42.2 (2017) 162-180.

autoriteiten die zichzelf bovendien privileges toestonden die ze de rest van de bevolking ontzegden. Cohn concludeert dat het hier ging om een klassenstrijd; niet in de klassiek-marxistische zin van een strijd om de productiemiddelen of om de sociale hiërarchie omver te werpen, maar een klassenstrijd om overleving.

De studie toonde echter ook aan dat het protest soms vooral gericht was op de bescherming van culturele tradities, zoals rond dood en begrafenissen. De autoriteiten verboden allerlei diepgewortelde begrafenisrituelen om de doden zo snel mogelijk te kunnen verbranden of in massagraven te begraven. Dat leidde tot enorme woede onder de bevolking, die niet alleen in een strijd om overleven was verwickeld, maar ook in een strijd om behoud van de eigen identiteit en cultuur.

Ook andere studies wijzen op het belang van culturele tradities die onder druk komen te staan door maatregelen als isolatie, quarantaine of het niet respecteren van begrafenisrituelen. James Fairhead beschreef bijvoorbeeld het enorme belang dat in Guinea wordt gehecht aan begrafenisrituelen.²⁸ De traditie wil dat een stervende de laatste dagen van zijn of haar leven goed moet worden verzorgd, dat aan de laatste wil opvolging moet worden gegeven, dat openstaande schulden in het openbaar moeten zijn kwijtgescholden, de juiste offers gebracht en de dode in het eigen dorp moet worden begraven. Anders zou de geest eeuwig moeten ronddwalen en niet kunnen reïncarneren. 'To die of Ebola is one thing, but to be deprived of an afterlife is quite another.'²⁹

Bij de bestrijding van het ebolavirus werd echter in geheel geen rekening gehouden met het belang van deze tradities en rituelen, hetgeen leidde tot grote onlusten. Wat door organisaties als de *World Health Organization* (WHO) werd geïnterpreteerd als verzet tegen de bestrijding van Ebola, waren feitelijk acties met een eigen culturele logica. Waar de WHO nog wel rekening hield met christelijke en islamitische begrafenisrituelen, gold dat niet voor de rituelen van de volkeren die in de *Forest Region* woonde; rituelen die door buitenlandse hulpverleners als raar en achterlijk werden gezien.

Het conflict werd verder verscherpt door het wantrouwen tegen de politieke autoriteiten die een grootschalig *contact tracing* systeem invoerden, dat de identiteit van bewoners vastlegde, evenals hun contacten en bewegingen.

²⁸ J. Fairhead, 'Understanding social resistance to Ebola response in Guinea', *African Studies Review* 59.3 (2016) 7-31.

²⁹ *Ibidem*, 14.

Het complotidee dat Ebola bewust door buitenstaanders was geïntroduceerd om de bevolking te vernietigen werd verder geschraagd door de aanwezigheid van corrupte mijnbouwbedrijven die in samenspraak met ‘de blanken’ erop uit waren de lokale grondstoffen te roven. Wantrouwen in het regime, wantrouwen tegen buitenlandse multinationals, koloniale ervaringen en het negeren van culturele tradities door buitenstaanders vermengden zich zo in een verhaal over een kwaadaardig complot.

Cohn concludeert op basis van vergelijkend onderzoek dat het nog steeds lastig vast te stellen is onder welke omstandigheden pandemieën tot verzet en geweld leiden en waartegen de geweldsuitbarstingen zich richten.³⁰ Soms spelen politieke en sociale omstandigheden een rol, soms culturele gevoeligheden, soms het optreden van autoriteiten, soms de onbekendheid met het virus, soms het aantal slachtoffers en soms werd een uitbraak misbruikt om programma’s van *ethnic cleansing* door te voeren.

Tegelijkertijd valt er ook een ander historisch verhaal te vertellen. De Zwarte Dood (1347-1351) in Europa leidde inderdaad tot massaal geweld met als dieptepunt de pogroms tegen de Joodse gemeenschap. Maar volgens Cohn heeft deze episode het historische geheugen dermate sterk bepaald, dat pandemieën automatisch worden verbonden met uitsluiting, discriminatie en geweldsexplosies.³¹ Volgens hem was grootschalig geweld echter eerder uitzondering dan regel en vond ook het omgekeerde plaats: gemeenschappen verenigden zich, toonden solidariteit en overkwamen bestaande politieke, sociale, religieuze of etnische spanningen. Publieke gezondheidsprogramma’s werden opgetuigd, er werd meer aandacht besteedt aan armenzorg en vrijwilligers bekommerden zich massaal om de getroffen. Taxichauffeurs vervoerden vrijwillig patiënten, gaarkeukens voor de armen werden geopend en medicijnen gratis verstrekt. Zoals ook Han en Curtis concluderen: pandemieën kunnen leiden tot meningsverschillen, vooroordelen, angst en geweld, maar ook tot nieuwe vormen van cohesie, gemeenschapszin en solidariteit.³²

³⁰ S.K. Cohn, ‘Pandemics: waves of disease, waves of hate from the Plague of Athens to A.I.D.S.’, *Historical Research* 85.230 (2012) 535-555.

³¹ S.K. Cohn, ‘Social and institutional Reactions to the Influenza Pandemic of 1918-20’, *Medicine, Conflict and Survival* 36.4 (2020) 315-332.

³² Q. Han and D.R. Curtis, ‘Suspicious minds: cinematic depiction of distrust during epidemic disease outbreaks’, *Medical Humanities* 47 (2021) 248-256.

Continuïteit en verandering

Treichler³³ constateerde dat complottheorieën over het hiv ‘met verbazingwekkend gemak geografisch kunnen circuleren en dienen als templates die snel ingevuld kunnen worden met de beladen sociale kloven en machtsongelijkheden van de plek waar de epidemie landt.’ Dat lijkt in zijn algemeen op te gaan voor medische complottheorieën over virussen. Ook nu wordt het Covid-19 virus verbonden aan depopulatie, bedrog door de elites, repressie en controle. Ook nu worden sociaal-gemarginaliseerde groepen het zwaarst getroffen en heeft de pandemie als een contrastvloeiend de breuken in de samenleving doen oplichten. Ook nu worden zowel gemarginaliseerde groepen als instituties en elites tot zondebok gemaakt. En ook nu is er woede, protest, verzet en soms geweld tegen de beperkingen die de bevolking wordt opgelegd.

Tegelijkertijd zijn de specifieke invullingen van de moderne tijd te ontwaren. Nieuwe actoren die complottheorieën een extra dynamiek en bereik geven, zoals *influencers*, zijn opgestaan. Zo kregen complottheorieën over 5G veel meer aandacht door uitspraken van onder meer acteurs als Woody Harrelson en John Cusack, rappers zoals M.I.A., en andere televisieberoemdheden. ‘Deze beroemdheden met een groot publiek hielpen de complottheorieën te verplaatsen van de afgelegen hoekjes van Internet naar de mainstream.’³⁴ Maar in het verzet tegen 5G openbaren zich ook de moderne preoccupaties met vrijheid en controle. Het protest bestaat niet alleen uit een technisch verhaal over gevaren van straling en gezondheidsrisico’s. Het is onderdeel van een groter verhaal over de ongebreidelde macht van technologiebedrijven, over de implementatie van een infrastructuur voor geavanceerde technologische toepassingen die ‘*smart cities*’ mogelijk maakt, maar ook symbool staat voor de immer uitdijende surveillance en controle door de staat.³⁵

Ook de gezondheidsrisico’s waar mensen zich druk over maken veranderen naar tijd en plaats. Lahracha en Furnhama introduceerden het concept van *Modern Health Worries*, gedefinieerd als de ervaren risico’s voor de persoonlijke gezondheid veroorzaakt door technologische veranderingen

³³ P. Treichler, *How to Have Theory in an Epidemic: Cultural Chronicles of AIDS* (Durham, N.C.: Duke University Press 1999): 220.

³⁴ J. Meese, J. Frith and R. Wilken, ‘, *Media International Australia*, 177.1 (2020) 30-46: 36. Om welk artikel gaat het hier?

³⁵ Meese, Frith and Wilken, ‘COVID-19, 5G conspiracies and infrastructural futures’.

en de kenmerken van het moderne leven, zoals chemisch afval, milieuvervuiling, besmet voedsel en straling.³⁶ Individuen die zich veel zorgen maken over deze moderne gezondheidsrisico's waren meer geneigd medische complottheorieën te geloven en sterk te hechten aan alternatieve levensstijlen en alternatieve medicijnen. Het is niet heel moeilijk om hier een nieuw cultureel en spiritueel conflict in te zien, waar het coronabeleid stuit op een muur van wantrouwen ten opzichte van de farmaceutische industrie en een eenzijdige, rationalistische Westerse wetenschappelijke benadering van gezondheid.

In bredere zin is in de moderne tijd het onderscheid tussen medische deskundigen en leken vervaagd. Met de opkomst van de reflectieve of geïnformeerde patiënt werden patiënten tot 'proto-professionals' gemaakt die in staat zijn om op de eigen gezondheid te reflecteren met gebruik van medische kennis en informatie die steeds breder beschikbaar is - en daarmee ook verantwoordelijk worden gemaakt voor de eigen gezondheid. Patiënten zijn meer dan voorheen in staat om hun onvrede uit te spreken over gezondheidsinstituties en professionals, medische autoriteit te bevragen, of de prestaties van professionals en instituten te evalueren en te beoordelen. Het leidt tot de paradoxale situatie dat de positieve, emanciperende opkomst van de beter geïnformeerde en mondige patiënt, tegelijkertijd afbreuk doet aan de deskundigheid en geloofwaardigheid van professionals waarbij patiënten hun kennis baseren op soms dubieuze informatiebronnen. De Amerikaanse actrice Jenny McCarthy verdedigde in 2007 bij Oprah Winfrey haar competentie om zich tegen vaccinaties uit te spreken eens met de legendarische woorden: 'The University of Google is where I got my degree from.'³⁷

Lessen uit het verleden

Wat valt van de geschiedenis te leren? Zonder in alarmisme te vervallen over complottheorieën, kunnen ze wel degelijk effect hebben op de volksgezondheid en individuele gezondheid; ze beïnvloeden gezondheidsgedrag, zoals het weigeren van vaccinaties of

³⁶ Y. Lahracha and A. Furnhama, 'Are modern health worries associated with medical conspiracy theories?', *Journal of Psychosomatic Research* 99 (2017) 89-94.

³⁷ D. Numerato et al., 'The vaccination debate in the "post-truth" era: social media as sites of multi-layered reflexivity', *Sociology of Health and Illness* 41.1 (2019) 82-97.

voorbehoedsmiddelen. Zo is Pakistan een van de weinige landen waar polio nog steeds niet uitgeroeid omdat een stugge complottheorie wil dat het poliovaccin ontworpen is door de CIA om moslimmannen te steriliseren. Ook kunnen complottheorieën afleiden van wat werkelijk zou helpen in termen van democratisering en sociale en medische rechtvaardigheid. Smallman beschrijft bijvoorbeeld hoe het zikavirus kon huishouden in Brazilië door onder meer slechte urbanisatie, gebrek aan drinkbaar water, armoede, en gebrek aan gezondheidsvoorzieningen in de *favela's*.³⁸ En uiteraard bestaat altijd het risico op het aanwijzen van zondebokken, dehumanisering en kleinere en grote uitbarstingen van geweld.

Eén gemeenschappelijke noemer lijkt in ieder geval als les uit het verleden te trekken: de cruciale rol van wantrouwen als aanjager van medische complottheorieën. Door de geschiedenis heen blijkt dat gemeenschappen vaak niet overtuigd zijn van de goede bedoelingen en de voorgestane aanpak van (medische) autoriteiten. Dit wantrouwen kent vele oorzaken - slechte communicatie, gebrek aan culturele sensitiviteit, bestaande gespannen verhoudingen tussen lokale gemeenschappen, koloniale erfenissen, wanbestuur, gebrek aan begrip van de economische consequenties van maatregelen als quarantaine, of intersectie met bestaande structurele ongelijkheden in samenlevingen gebaseerd op ras, gender of inkomen.³⁹

Het essentiële inzicht is dat een pandemie, meer dan een medisch probleem een politiek-sociaal probleem is. Medisch historica Rina Knoeff voorspelde daarom op basis van historisch onderzoek dat het draagvlak voor de coronamaatregelen niet lang stand zou houden. Pandemieën leggen naast sociale en economische ongelijkheid ook gezondheidsongelijkheid bloot. 'Dat leidt in de maatschappij tot onrust, complotdenken en uiteindelijk ook tot rellen.'⁴⁰ Bovendien raken maatregelen als quarantaine, isolatie, afstand houden en het op slot gooien van bedrijfstakken, scholen en culturele instellingen aan fundamentele vrijheden en sociaaleconomische perspectieven. Het is niet voor niets dat de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) in januari 2022 waarschuwde dat de bevolking in toenemende mate de legitimiteit van handhaving van de maatregelen in twijfel trok en dat handhaving en repressief optreden kon

³⁸ Smallman, 'Conspiracy Theories and the Zika Epidemic'.

³⁹ Han en Curtis, 'Suspicious minds', 249.

⁴⁰ M. de Haan, 'Protesten en rellen in coronatijd zijn historisch te verklaren'. <https://www.ewmagazine.nl/nederland/achtergrond/2021/01/protesten-en-rellen-in-coronatijd-zijn-historisch-te-verklaren-801706/>.

leiden tot een ‘fundamentele vertrouwensbreuk’ tussen de politie en grote delen van de bevolking. Niet eerder zag de NCTV zo’n stevige ‘verdieping en verbreding’ van het maatschappelijke ongenoegen, met gericht geweldgebruik tegen politie, handhavers, hulpverleners, gezagsdragers en bewindslieden. Tegenstanders van het beleid zullen het frame versterken dat er onrechtmatig inbreuk wordt gemaakt op hun grondrechten en hun vrijheid, hetgeen intimidatie en geweld zou legitimeren.⁴¹ Een waarschuwing die eerder al door de burgemeesters was gedaan.⁴²

Vertrouwen is cruciaal voor de succesvolle bestrijding van een pandemie, zo bleek ook uit een recent onderzoek gepubliceerd in *The Lancet*.⁴³ Landen waarin het vertrouwen van burgers in de instituties en in elkaar groot is, presteerden beter bij de bestrijding van het virus. Betere risicocommunicatie, maar vooral het betrekken van gemeenschappen bij het beleid verhoogt het vertrouwen dat burgers hebben in de publieke gezondheidszorg. Onderzoek uit de Verenigde Staten liet eerder ook al het belang van vertrouwen zien op gemeenschapsniveau. Ondanks al het wantrouwen van de zwarte bevolking in de overheid, de medische instituties en de farmaceutische industrie, werden de lokale gezondheidswerkers die hiv-zorg boden wél vertrouwd.⁴⁴

Vertrouwen kan nooit afgedwongen worden, maar moet worden opgebouwd. Het is gerelateerd aan goede publieke gezondheidszorg voor alle lagen van de bevolking die voorziet in lokale noden lang voordat er sprake is van een epidemische crisis.⁴⁵ Structurele ongelijkheden moeten aangepakt worden om het vertrouwen terug te kunnen winnen. Daarbij moet het gaan om concrete verbeteringen. Onderwijs en bewustwording over de gevaren van virussen alleen is niet genoeg. Het gaat om de nabijheid en

⁴¹ NCTV, *Maatschappelijk Beeld en Uitvoeringstoets*. CHS220124C. (Den Haag 2022), 6.

⁴² F. Halesema en P. Depla, ‘Wij burgemeesters willen geen chaos, tijd om coronabeleid fundamenteel te herzien’. <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-wij-burgemeesters-willen-geen-chaos-tijd-om-coronabeleid-fundamenteel-te-herzien~b49033ec/>.

⁴³ COVID-19 National Preparedness Collaborators, ‘Pandemic preparedness and COVID-19: an exploratory analysis of infection and fatality rates, and contextual factors associated with preparedness in 177 countries, from Jan 1, 2020, to Sept 30, 2021’, *The Lancet* 2022 doi.org/10.1016/S0140-6736(22)00172-6.

⁴⁴ Jaiswal et al., ‘HIV-related ‘conspiracy beliefs’, 3.

⁴⁵ R. Barrett and P. J. Brown, ‘Stigma in the Time of Influenza: Social and Institutional Responses to Pandemic Emergencies’, *The Journal of Infectious Diseases* 197 (2008) S34–S73.

benaderbaarheid van een overheid die transparant is, luistert en naast haar burgers staat in plaats van er tegenover of burgers reduceert tot de veronderstelde zelfredzame consumenten van overheidsdiensten. Medische complottheorieën zijn onlosmakelijk verbonden met wantrouwen. Wie de aantrekkingskracht en de effecten van complottheorieën wil verminderen, zal permanent moeten bouwen aan structureel vertrouwen.